

VERSANT

BERTRAND
RUSSELL

VIATA FĂRĂ
FRICĂ

Scrieri esențiale – vol. 3

Editori: Robert E. Egner și Lester Denonn

Traducere din limba engleză
de Dan Crăciun

 VELANT
CĂRȚI ÎNȘEMNATE.

Cuprins

Partea I. Filosoful educației	7
Capitolul 1. Educația	9
Capitolul 2. Țintele educației	26
Capitolul 3. Emoție și disciplină	50
Capitolul 4. Atribuțiile unui profesor	57
Partea a II-a. Filosoful politicii	69
Capitolul 1. Reconcilierea individului cu cetățeanul	71
Capitolul 2. Filosofie și politică	83
Capitolul 3. Dorințe importante în sfera politicii	103
Capitolul 4. De ce nu sunt comunist	119
Partea a III-a. Filosoful istoriei	123
Capitolul 1. Despre istorie	125
Capitolul 2. Teoria materialistă a istoriei	135
Capitolul 3. Istoria ca artă	141
Partea a IV-a. Filosoful religiei	159
Capitolul 1. Esența religiei	161
Capitolul 2. Ce este un agnostic?	178
Capitolul 3. De ce nu sunt creștin	189
Capitolul 4. Poate fi religia soluția problemelor noastre?	207

Partea a V-a. Analistul afacerilor internaționale	219
Capitolul 1. Îmblânzirea puterii	221
Capitolul 2. Dacă e să supraviețuim acestor vremi întunecate	248
Capitolul 3. Ce i-ar fi omenirii de cel mai mare folos?	256
Capitolul 4. Perplexități actuale	263
Capitolul 5. Guvernul mondial	272
Capitolul 6. Următoarea jumătate de secol	279
Capitolul 7. Viața fără frică	288
Capitolul 8. Știința și viața omului	297
Capitolul 9. Scrisoare deschisă către Eisenhower și Hrușciiov	310
Capitolul 10. Omul în primejdie	315
Capitolul 11. Metodele de aplanare a disputelor în era nucleară	321

mult, cu atât îi este mai ușor să învețe și mai mult – presupunând mereu că nu a fost educat în spirit dogmatic. Oamenii ignoranți nu au fost niciodată constrânși să își schimbe deprinderile lor mintale și au încremenit într-o atitudine de neschimbat. Sunt nu doar creduli când ar trebui să fie sceptici; în egală măsură sunt neîncrezători când ar trebui să fie receptivi. Neîndoielnic, în sens propriu cuvântul „inteligență” înseamnă mai degrabă o aptitudine de acumulare a unor cunoștințe decât cunoștințele deja dobândite; dar nu cred că această aptitudine se formează altcumva decât prin exercițiu, nu altfel decât aptitudinea unui pianist sau cea a unui acrobat. Desigur, este posibil să se transmită informații în modalități care nu exersează inteligența; nu este doar posibil, este și ușor și se face adeseori. Dar nu cred că este posibil să se antreneze inteligența fără a se transmite informații sau, în orice caz, cauzând acumularea de cunoștințe. Și fără inteligență complexă noastră lume modernă nu poate să subziste; și mai puțin poate să progreseze. Prin urmare, văd în cultivarea inteligenței unul dintre scopurile majore ale educației. Poate să pară un loc comun, dar, în realitate, nu este. Dorința de a inculca ceea ce se consideră a fi opiniile corecte i-a făcut prea adeseori pe experții în educație indiferenți față de exersarea inteligenței. Pentru clarificarea acestui aspect este necesar să definim inteligența puțin mai amănunțit, spre a descoperi deprinderile mintale pe care le solicită. Din acest motiv voi avea în vedere numai aptitudinea de dobândire a cunoștințelor, și nu stocul de cunoștințe deja însușite, care în mod legitim ar putea fi incluse în definiția inteligenței.

Fundamentul instinctiv al vieții intelectuale este curiozitatea, care se găsește în formele sale elementare la animale. Inteligența reclamă o curiozitate ageră, dar aceasta trebuie să fie de un anumit gen. Genul care îi împinge pe vecinii dintr-un sat să încerce după lăsarea întinericului să tragă cu ochiul în dosul perdelei nu are prea mare valoare. Larg răspânditul interes al bârfei este inspirat nu de pasiunea cunoașterii, ci de ranchiună: nimeni nu bârfește pe seama virtuților secrete ale altora, ci bârfa țintește numai viciile lor tănuite. De aceea, în cea mai mare parte, bârfele sunt

neadevărate, dar oamenii au grijă să nu le verifice. Aidoma consolărilor religioase, păcatele aproapelui nostru sunt atât de agreabile încât nu ne luăm răgazul de a cerceta îndeaproape dovezile. Pe de altă parte, curiozitatea în sens propriu este inspirată de o pasiune autentică pentru cunoaștere. Într-o formă moderat pură, puteți vedea la lucru acest impuls la o pisică dusă într-o încăpere necunoscută, unde începe să miroasă fiecare colțișor și fiecare piesă de mobilier. O veți vedea, de asemenea, la copii, care sunt foarte interesați când un sertar sau un bufet, de obicei închise, se deschid pentru a fi cercetate de ei. Animalele, mecanismele, furtunile cu tunete și fulgere și toate formele de muncă manuală trezesc curiozitatea copiilor, a căror sete de cunoaștere îl face de rușine pe adultul cel mai inteligent. Acest impuls slăbește odată cu trecerea anilor până când, în cele din urmă, lucrurile nefamiliare stârnesc numai dezgust și nicio dorință de a le cerceta mai îndeaproape. Acesta este stadiul în care oamenii declară că țara se duce de răpă și că „lucrurile nu mai sunt ceea ce au fost în tinerețea mea”. Lucrul care nu mai este ceea ce fusese în acele timpuri de mult apuse este curiozitatea vorbitorului. Și, odată cu moartea curiozității, putem consemna faptul că inteligența activă a murit și ea.

Însă, deși curiozitatea slăbește în intensitate și în lărgime după copilărie, se poate perfecționa mult timp sub aspect calitativ. Curiozitatea față de propozițiile generale arată un nivel mai înalt de inteligență decât curiozitatea față de faptele particulare; în general, cu cât este mai înalt ordinul de generalitate, cu atât este mai înalt nivelul de inteligență. (Această regulă nu trebuie admisă totuși prea strict.) Curiozitatea disociată de avantajul personal arată o dezvoltare mai avansată decât curiozitatea asociată cu (să zicem) o șansă de a găsi ceva de mâncare. Mâța care adulmecă într-o încăpere nouă nu este pe de-a-ntregul un cercetător științific dezinteresat, ci probabil vrea, de asemenea, să descopere dacă sunt pe acolo și niște șoricei. Poate că nu este întru totul corect să spunem că forma cea mai bună de curiozitate este dezinteresată, ci, mai degrabă, că este cea mai bună când legătura cu alte interese nu este directă și evidentă, ci poate fi descoperită doar prin

intermediul unui anumit grad de inteligență. Nu este însă necesar să decidem valabilitatea acestei idei.

Dacă este să fie fertilă, curiozitatea trebuie să fie asociată cu o anumită tehnică de dobândire a noilor cunoștințe. Trebuie să existe deprinderi de observație, credința în posibilitatea cunoașterii, răbdare și hărnicie. Aceste lucruri se vor dezvolta de la sine, dat fiind fondul original de curiozitate și educația intelectuală potrivită. Dar, întrucât viața noastră intelectuală este doar o parte din activitatea noastră și întrucât curiozitatea vine mereu în conflict cu alte pasiuni, sunt necesare anumite virtuți intelectuale, printre care o minte deschisă la nou. Devenim impermeabili față de adevărurile noi atât din deprindere, cât și din dorință; ne vine greu să nu mai credem ceea ce apăsăm am crezut ani de-a rândul, servind stima de sine sau oricare altă pasiune fundamentală. Prin urmare, deschiderea minții la nou ar trebui să fie una dintre calitățile pe care educația urmărește să le producă. În prezent, acest lucru se face într-o măsură foarte redusă, fapt ilustrat de următorul paragraf publicat în *Daily Herald* din 31 iulie 1925:

Un comitet special, însărcinat să ancheteze acuzațiile conform cărora profesorii care predau la școlile din Bootle pervertesc mințile copiilor, și-a prezentat concluziile Consiliului orășenesc din Bootle. În opinia comitetului, acuzațiile au fost „confirmate”, dar Consiliul a șters cuvântul „confirmate” și a declarat că „acuzațiile au dat motive pentru o investigație echitabilă”. O recomandare a comitetului, adoptată de Consiliu, era ca la următoarele întruniri ale profesorilor să li se ceară acestora angajamentul că le vor forma școlarii deprinderile de respect față de Dumnezeu și față de religie, precum și respectul față de instituțiile civile și religioase ale țării.

Așadar, orice s-ar întâmpla prin alte părți, nu trebuie să existe minți deschise în Bootle. Sunt speranțe că în scurt timp Consiliul orășenesc va trimite o delegație la Dayton, Tennessee, pentru a

înțelege mai profund cele mai bune metode de realizare a programului lor. Dar poate că nu este necesar. Din formularea rezoluției s-ar părea că Bootle nu are nevoie să se documenteze în materie de obscurantism.

Curajul este esențial pentru probitatea intelectuală, nu doar pentru eroismul fizic. Lumea reală este mai necunoscută decât ne place să credem; din prima zi de viață exersăm inducții riscante și confundăm deprinderile noastre mintale cu legile naturii externe. Tot felul de sisteme intelectuale – creștinismul, socialismul, patriotismul etc. – sunt gata, ca niște aziluri pentru orfani, să ofere siguranță în schimbul servituții. O viață spirituală nu poate fi tot atât de caldă, de confortabilă și de sociabilă pe cât este o viață învelită cu plapuma unui crez: numai un crez poate da senzația unui loc tihnit lângă focul din șemineu în timp ce viscolul iernii se dezlănțuie cu furie.

Ajungem la o problemă întru câtva dificilă: în ce măsură ar trebui ca o viață bună să se emancipeze față de turmă? Ezit să folosesc expresia „instinct de turmă”, deoarece există controverse legate de corectitudinea sa. Oricum le-am interpreta însă, fenomenele pe care le descrie această sintagmă sunt familiare. Ne place să fim în bune relații cu aceia pe care îi simțim că formează grupul cu care dorim să cooperăm – familia noastră, vecinii și colegii noștri, partidul nostru politic, națiunea noastră. Este firesc, deoarece nu putem obține niciuna dintre plăcerile vieții fără cooperare. În plus, emoțiile sunt contagioase, îndeosebi când sunt simțite de mulți oameni în același timp. Foarte puțini oameni pot fi prezenți la o întrunire încinsă emoțional fără să fie și ei cuprinși de emoție: dacă sunt adversari, opoziția lor devine și ea emoțional mai intensă. Și pentru majoritatea oamenilor o astfel de opoziție este posibilă numai dacă se pot bizui pe gândul unei mulțimi diferite, în rândul căreia vor găsi aprobare. Iată de ce comuniunea sfinților sau trupul mistic al bisericii le-a oferit atâta alinare celor persecutați. Trebuie să acceptăm această dorință de cooperare cu o mulțime sau ar trebui ca educația noastră să încerce slăbirea ei? Există argumente pro și contra ambelor poziții și răspunsul corect

trebuie să conștie în a găsi o proporție justă, nu într-o decizie de aderență totală la vreuna dintre cele două tabere.

Eu însumi cred că dorința de a plăcea și de a coopera este puternică și normală, însă ar trebui să poată fi învinsă de alte dorințe în anumite ocazii importante. Caracterul dezirabil al dorinței de a plăcea a fost deja discutat în legătură cu sensibilitatea. În absența ei, am fi cu toții niște bătărași și toate grupurile sociale, începând cu familia și până la cele mai complexe, ar fi imposibile. Educația copiilor mici ar fi foarte dificilă dacă ei nu și-ar dori să le facă părinților o bună impresie. Caracterul contagios al emoțiilor are, de asemenea, foloasele sale, când contagiunea vine din partea unei persoane mai înțelepte și se îndreaptă către una mai nesăbuită. Dar în cazul panicii înfricoșate sau a panicii furibunde este, bincînțele, opusul unui fenomen folositor. Așadar, problema receptivității emoționale nu este câtuși de puțin simplă. Chiar în chestiuni pur intelectuale, problema nu este clară. Marii descoperitori au fost nevoiți să țină piept turmei și independența lor le-a atras multă ostilitate. Însă opiniile omului oarecare sunt mult mai puțin absurde decât ar fi fost dacă acesta gândea independent: cel puțin în știință, respectul său față de autoritate este pe de-a-ntregul benefic.

Cred că în viața unui om ale cărui circumstanțe nu sunt excepționale trebuie să existe o largă sferă în care domină ceea ce vag se numește instinct de turmă și o mică sferă în care acest instinct nu are acces. Mica sferă trebuie să conțină zona sa de competență specială. Avem o părere proastă despre un bărbat care nu poate să admire o femeie decât dacă este admirată de toată lumea: credem că în alegerea unei soții un bărbat ar trebui să fie călăuzit de sentimentele sale independente, nu de o reflecție a sentimentelor societății sale. Nu este nicio problemă dacă judecățile lui despre oameni în general concordă cu opiniile vecinilor, dar când se îndrăgostește ar trebui să fie îndrumat de sentimentele sale independente. În mare, același principiu se aplică în alte direcții. Un fermier ar trebui să urmeze propria judecată asupra capacităților terenurilor pe care le cultivă, chiar dacă judecata lui

trebuie să se contureze după ce și-a însușit cunoștințe de agricultură științifică. Un economist ar trebui să emită o judecată independentă asupra chestiunilor valutare, dar un muritor de rând ar face bine să asculte de autoritatea economistului. Oriunde există o competență specifică, trebuie să existe independență. Dar un om nu trebuie să facă din sine un soi de arici plin de țepi care să țină lumea la distanță. Grosul activităților noastre obișnuite trebuie să se bazeze pe cooperare, iar cooperarea are o bază instinctivă. Cu toate acestea, toți ar trebui să învățăm să fim capabili a gândi cu propria minte în chestiunile care ne sunt deosebit de bine cunoscute și toți ar trebui să avem curajul de a proclama opinii nepopulare când credem că sunt importante. Aplicarea acestor principii generale în cazuri speciale poate fi, desigur, dificilă. Însă ar fi mai puțin dificilă decât este în prezent într-o lume în care o majoritate de oameni ar avea virtuțile la care ne-am referit în acest capitol. Sfântul persecutat, de exemplu, nu ar exista într-o astfel de lume. Omul bun nu ar avea nicio ocazie să se zbârlească și să devină timid; bunătatea lui ar rezulta din faptul că și-ar urma impulsurile și ar fi combinată cu o fericire instinctivă. Vecinii nu l-ar urî, fiindcă nu s-ar teme de el; ura față de pionieri provine din teroarea pe care o inspiră și această teroare nu ar exista printre niște oameni care au căpătat curaj. Doar un om dominat de frică s-ar alătura celor din Ku Klux Klan ori fasciștilor. Într-o lume de oameni curajoși, astfel de organizații persecutoare nu ar putea să existe și viața bună ar implica mult mai puțină rezistență față de instinct decât în prezent. Lumea justă nu poate fi creată și menținută decât de oameni neînfricați, dar, cu cât vor își vor îndeplini misiunea cu mai mare succes, cu atât vor avea mai puține prilejuri să își exerseze curajul.

O comunitate de bărbați și femei care posedă vitalitate, curaj, sensibilitate și inteligență în cel mai înalt grad pe care îl poate produce educația ar fi foarte diferită de tot ceea ce a existat până acum. Foarte puțini oameni ar fi nefericiți. Cauzele principale ale nefericirii sunt: sănătatea precară, sărăcia și viața sexuală nesatisfăcătoare. Toate acestea ar deveni fenomene foarte rare. Starea

bună de sănătate ar putea să fie aproape universală și chiar bătrânețea ar putea fi amânată. De la revoluția industrială încoace, sărăcia este generată numai de prostia colectivă. Sensibilitatea i-ar face pe oameni să dorească abolirea ei, inteligența le-ar arăta calea și curajul i-ar conduce spre împlinirea ei. (O persoană timidă ar rămâne mai degrabă nefericită decât să facă ceva ieșit din comun.) În prezent, viața sexuală a majorității oamenilor este mai mult sau mai puțin nesatisfăcătoare. Acest fapt este generat parțial de o educație greșită, parțial de persecuțiile autorităților și ale doamnei Grundy.* O generație de femei crescute fără inhibiții sexuale iraționale ar pune rapid capăt acestei situații. S-a crezut că frica era singurul mijloc de a le face pe femei „virtuoase” și în mod deliberat au fost învățate să fie lașe, deopotrivă fizic și mintal. Femeile în care dragostea este sugrumată încurajează brutalitatea și ipocrizia soților lor și deformează instinctele copiilor lor. O generație de femei neînfricate ar putea să transforme lumea, aducând în ea o generație de copii fără frică, necontorsionați în forme nenaturale, ci drepecți și sinceri, generoși, afectuoși și liberi. Ardoarea lor ar mătura cruzimea și suferința pe care le îndurăm noi fiindcă suntem leneși, lași, insensibili și proști. Educația ne implantează aceste defecte și educația trebuie să ne dăruiască virtuțile opuse. Educația este cheia lumii noi.

(*On Education*, London, Allen & Unwin; *Education and the Good Life*, New York, Boni & Liveright, 1926.)

NOTE

1. Despre frică și anxietate în copilărie vezi, de exemplu, William Stern, *Psychology of Early Childhood*, capitolul XXXV, George Allen & Unwin, Ltd., 1924.

* Mrs Grundy – nume figurativ al unei persoane extrem de convenționale, obsedată de opiniile celorlalți [pentru detalii privind originea termenului vezi https://en.wikipedia.org/wiki/Mrs_Grundy] (n.t.).

Capitolul 3

Emoție și disciplină

Educația a urmărit întotdeauna un scop dublu, anume instruirea și formarea bunei purtări. Concepția despre buna purtare variază în funcție de instituțiile politice și de tradițiile sociale ale comunității. În Evul Mediu, când exista o organizare ierarhică începând de la șerb și, din treaptă în treaptă, până la Dumnezeu, virtutea de căpătâi era obediența. Copiii erau învățați să asculte de părinți și să îi respecte pe superiorii lor, să simtă venerație în prezența preotului și supunere față de lordul feudal. Numai Împăratul și Papa erau liberi și, întrucât moralitatea vremii nu oferea nicio călăuză oamenilor liberi, își petreceau timpul luptând unul contra celuilalt. Modernii se deosebesc de oamenii din secolul al XIII-lea atât prin scopul, cât și prin metoda educației. Democrația a înlocuit supunerea cu relațiile de cooperare și respectul cu instinctul de turmă; grupul față de care instinctul de turmă funcționează cel mai bine a devenit națiunea, cândva lipsită de importanță, dată fiind universalitatea bisericii. Între timp propaganda a devenit mai degrabă persuasivă decât agresivă și a învățat să opereze inculcând din fragedă copilărie sentimentele potrivite. Muzica bisericească, corurile școlare și drapelul determină, prin influența exercitată asupra băiatului, acțiunile viitoare ale bărbatului în momentele de emoție puternică. Împotriva acestor influențe asalturile rațiunii au doar o forță redusă.

Influența concepțiilor politice asupra educației timpurii nu este întotdeauna evidentă și este adeseori inconștientă în ceea ce îl privește pe educator. Aici, prin urmare, doresc să abordez

educația comportamentului, referindu-mă cât pot de puțin la ordinea socială, la care voi reveni într-un stadiu ulterior.

Când se urmărește inducerea unui anumit tip de comportament unui copil sau unui animal, pot fi aplicate două tehnici diferite. Pe de o parte, prin intermediul recompenselor și al pedepselor putem determina copilul sau animalul să efectueze anumite acte ori să se abțină de la efectuarea lor; sau, pe de altă parte, putem căuta să inducem copilului sau animalului emoții care, în ansamblu, vor conduce la actele de genul dorit.

Printr-o distribuție adecvată a recompenselor și a pedepselor este posibil să controlăm o foarte mare parte a comportamentului observabil din exterior.

De regulă, singurele forme de recompensă și de pedepsă de care este nevoie vor fi lauda și mustrarea. Prin această metodă băieții timizi de la natură pot dobândi curaj fizic și copiii sensibili față de durere pot fi deprinși cu răbdarea stoică. Dacă nu sunt impuse devreme, bunele maniere pot fi învățate în adolescență apelându-se la o pedepsă nu mai severă decât ridicarea disprețuitoare a unei sprâncene. Ceea ce se numește „ținută distinsă” se însușește de aproape toți cei cărora le este inculcată doar prin teama de părerea proastă pe care o atrage după sine încălcarea normelor sale. Cei care au învățat de la o vârstă fragedă să se teamă de nemulțumirea grupului lor ca de cea mai rea nenorocire vor muri pe câmpul de luptă, într-un război din care nu înțeleg nimic, mai degrabă decât să sufere disprețul proștilor. Școlile publice englezești au dus acest sistem la perfecțiune și au sterilizat în mare măsură inteligența, pe care au făcut-o să se pi-tească de frică în fața turmei. Aceasta se numește a face dintr-un băiețuș un adevărat bărbat.

Ca forță socială, metoda behavioristă de „condiționare” este, prin urmare, foarte puternică și de mare succes. Îi poate face pe oameni să acționeze în modalități cu totul diferite de acelea în care ar fi acționat altminteri și este capabilă să producă o impresionantă uniformitate a comportamentului exterior. Cu toate acestea, are limitele sale.

Aceste limite au fost expuse prima oară în mod științific de opera lui Freud, deși oamenii cu pătrundere psihologică le percepuseră de mult intuitiv. Pentru scopurile noastre, descoperirea esențială a psihanalizei este următoarea: un impuls împiedicat, prin metode behavioriste, să se exprime fățiș în acțiune nu moare neapărat, ci este împins în subteran și găsește o nouă supapă care nu a fost inhibată prin dresaj. Adeseori noua supapă va fi mai dăunătoare decât aceea care a fost împiedicată și, în orice caz, devierea implică tulburări emoționale și un consum neprofitabil de energie. Prin urmare, este necesar să se acorde mai multă atenție emoției în opoziție cu comportamentul exterior decât o fac cei care pledează pentru condiționare ca unic mijloc suficient pentru formarea caracterului.

În plus, există unele deprinderi indezirabile față de care metodele bazate pe recompense și pedepse eșuează total, chiar din propriul punct de vedere al behaviorismului. Una dintre acestea este udarea patului. Când persistă dincolo de vârsta la care, de regulă, încetează, pedeapsa nu face decât să agraveze situația. Deși acest fapt le este de mult cunoscut psihologilor, este încă necunoscut majorității învățătorilor, care îi pedepsesc la nesfârșit pe băieții care au acest obicei, fără să bage de seamă vreodată că pedeapsa nu rezolvă nimic. La băieții mai marișori cauza prostului obicei este, de regulă, o tulburare psihologică inconștientă adânc îngropată, care trebuie scoasă la suprafață înainte de a se putea aplica un tratament.

Același gen de mecanism psihologic se aplică în multe situații mai puțin evidente. În cazul unor tulburări nervoase definite acest fapt se bucură acum de o largă recunoaștere. Cleptomania, de exemplu, nu este ceva neobișnuit la copii și, spre deosebire de furtul comun, nu se poate vindeca prin pedeapsă, ci numai prin descoperirea și înlăturarea cauzei sale psihologice. Mai puțin recunoscut este faptul că toți suferim, într-o măsură mai mare sau mai mică, de tulburări nervoase având o origine emoțională. Un om este considerat sănătos mintal când este la fel de sănătos ca majoritatea contemporanilor săi; dar în omul mediu multe dintre

mecanismele care îi determină opiniile și acțiunile sunt cu totul fantastice, în așa măsură încât într-o lume de reală sănătate mintală ar fi socotiți nebuni. Este periculos să producem un comportament social corect folosind niște mijloace care lasă neatinsse emoțiile antisociale. Cât timp acestor emoții persistente li se interzice orice supapă, ele vor deveni tot mai puternice, ducând la impulsuri de cruzime care vor deveni până la urmă irezistibile. În omul cu voință slabă aceste impulsuri pot răbufni în acte criminale sau într-o formă de comportament care atrage după sine sancțiuni sociale. La omul cu voință puternică îmbracă forme și mai indezirabile. Acesta poate fi un tiran în familia sa, nemilos în afaceri, belicos în politică, persecutor în moralitatea lui socială; pentru toate aceste calități alți oameni cu defecte asemănătoare de caracter îl vor admira; va muri bucurându-se de respectul tuturor, după ce a revărsat ură și nefericire asupra unui oraș, asupra unei națiuni sau asupra unei epoci, în concordanță cu abilitățile și oportunitățile sale. Comportamentul corect combinat cu emoții rele nu este suficient, așadar, pentru a-l face pe un om să contribuie la fericirea omenirii. Dacă acesta este criteriul nostru de conduită dezirabilă, trebuie să căutăm ceva în plus în educația caracterului.

Astfel de considerații, precum și observarea simpatetică a copiilor sugerează că metoda behavioristă de formare a caracterului este inadecvată și trebuie să fie completată cu o metodă total diferită.

Experiența educației timpurii arată că se poate opera și asupra sentimentelor, nu doar asupra comportamentului manifest, oferind copiilor un mediu în care emoțiile dezirabile devin ceva obișnuit, iar emoțiile indezirabile sunt rare. Unii copii (și unii adulți) sunt binedispuși, alții sunt morocănoși; unii sunt ușor de mulțumit cu orice plăcere de care au parte, în vreme ce alții sunt de neconsolat dacă nu li se oferă plăcerea particulară pe care o râvnesc; unii, în absența dovezilor contrare, privesc majoritatea oamenilor cu amicală încredere, pe când alții privesc majoritatea ființelor umane cu îngrozită suspiciune. În general, atitudinea